

БАДИЙ АСАР ҚАҲРАМОНИ ТАҚДИРИДА ҲУЖЖАТЛАР ЎРНИ**Бозорова Насиба Пулотжоновна,**

филология фанлари номзоди, Тошкент давлат юридик университети

Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси доценти в.б.

bozorova-76@mail.ru

n.bozorova@tsul.uz

Тел: 90 906 25 41

Аннотация: Кишилиқ жамиятида қоидаларнинг ўрнатилиши дастлаб ёзув билан алоқадор бўлган бўлса, кейинчалик ёзишмалар, турли ҳужжатлар билан такомиллашиб, қатъийлашган. Жамиятда ўзаро муносабатлар маълум мезонлар асосида тартибга солинади. Бу, албатта, турли ҳужжатлар воситасида амалга оширилади. Иш юритиш ҳужжатлари, шахсга доир ҳужжатлар – бари инсон ҳаёти, тақдирининг муҳим, ажралмас бўлаги сифатида ҳуқуқ нормаларини белгилашда ўзига хос ўрин тутди. Ҳаёт ҳақиқатидан сабоқ берувчи адабиётимизда бу масала борасида етарлича баҳс юритилган. Мақолада бадий асар қаҳрамони тақдирида ҳужжатларнинг ўрни хусусида фикр-мулоҳазалар билдирилган.

Калит сўзлар. Шахс, жамият, ҳуқуқ, бадий асар, ҳаёт ҳақиқати, бадий детал, қаҳрамон, хат, васиятнома, ҳуқуқий онг, бадий-эстетик дид.

РОЛЬ ДОКУМЕНТОВ В СУДЬБЕ ГЕРОЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ**Насиба Пулотжоновна Бозорова,**

Ташкентский государственный юридический университет, и.о. доцент кафедры Узбекско-

го языка и литературы, кандидат филологических наук

Аннотация: Установление правил в человеческом обществе изначально было связано с письмом, но позже было уточнено и закреплено перепиской и различными документами. В обществе отношения регулируются на основе определенных критериев. В нем отношения регулируются на основе определенных критериев. Это, конечно, делается с помощью различных документов. Делопроизводственные документы, личные документы – все они занимают особое место в определении правовых норм как важной, неотъемлемой части человеческой жизни, судьбы. В нашей литературе достаточно дискуссии по этому вопросу, которая учит правде жизни. В статье рассматривается роль документов в судьбе главного героя.

Ключевые слова. Человек, общество, закон, произведение искусства, реальность жизни, художественная деталь, герой, письмо, завещание, правосознание, художественно-эстетический вкус.

THE ROLE OF DOCUMENTATION IN HERO'S LIFE**Nasiba Pulotjonovna Bozorova,**

Tashkent State University of Law, Associate Professor of Language and Literature Department ,

Candidate of Philological Sciences

Abstract: The establishment of rules in human society was originally associated with writing, but was later clarified and consolidated by correspondence and various documents. In society, relations are regulated on the basis of certain criteria. These are precisely implemented via documentation.

Business documents, public and personal records — all these play an essential role in determining the rule of law as an important, integral part of human life and destiny. There is enough discussion in our literature on this issue, which teaches the truth of life. The article discusses the role of documents in hero's life.

Key words. Individual, society, law, work, fact of life, fiction detail, hero, letter, testament, legal recognition, artistic and aesthetic taste.

Кишилиқ жамиятида ҳужжатлар алоҳида ўрин тутати. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, иш юритиш ҳужжатларини билиш ҳуқуқий билим ва маданиятнинг бир белгиси. Аксинча бўлса эса ҳуқуқий маданиятнинг саёзлигини кўрсатади. “Жамиятда ҳуқуқий тафаккурни юксалтириш” [1] концепциясида ҳуқуқий маданиятни юксалтиришнинг турли усуллари, методларидан самарали фойдаланиш таъкидланган. Шундай усуллардан бири ҳуқуқий саводхонлик кенгайишида адабиётнинг кучига таянишдир.

Давр синовларидан ўтган, ўқувчи қалбини ром этиб ўзини абадийлик муҳри билан зийнатлаган асарларда Шахс, Жамият, Табиат ва Дин бир бутунликда ёритилади. Чинакам бадий асар учун шу тўрт тушунча асос – пойдевор бўлади. Воқеалар шу тушунчалар доирасида айланади. Шахс моҳиятан Жамиятни тақозо қилади. Жамиятнинг ҳаёти Табиатдан ташқарида кечмайди. Табиат – Борлиқ олам эса Диннинг мавжудлигини далиллайди ва айни пайтда динга муносабат шахснинг қамоли ё заволини кўрсатади. Бу узвийлик замирида яна бир тушунча Ҳуқуқ юзага келади. Шахс, Жамият, Табиат ва Дин муносабатлари Ҳуқуқ тизимида кесишади. Бошқача айтганда, бадий асарда шахс ва жамият, шахс ва шахс, шахс ва ижтимоий ҳаёт, шахс ва давлат муносабатлари ёритилар экан бу ўз-ўзидан бадий асарни ҳуқуқий муносабатлар мажмуи сифатида ўрганиш имконини ҳам беради.

Биламизки, жамият – ўзига хос система. Унда ўзаро муносабатлар маълум мезонлар асосида тартибга солинади. Бу, албатта, турли ҳужжатлар воситасида амалга оширилади. Иш юритиш ҳужжатлари, шахсга доир ҳужжатлар – бари инсон ҳаёти, тақдирининг муҳим, ажралмас бўлаги сифатида ҳуқуқ нормаларини белгилашда ўзига хос ўрин тутати. Инсон туғилиши биланоқ ҳужжатланиб турли-туман ҳужжатлараро умр ўтказади. Ҳатто оламни тарқатгани ҳам бир ёрликка муҳрланади. Ҳаёт ҳақиқатидан сабоқ берувчи адабиётимизда эса бу масала борасида етарлича баҳс юритилган. Адабиёт инсонга муносабатда ҳуқуқ билан бир хил ёндашмайди. Ҳуқуқ инсондан қоғозларга масъулликни, унга буйсунишни талаб этади, белгиланган меъёрга қатъий амал қилиш, ундан оғишмасликка мажбурлайди. Адабиёт эса кенглик, чегарасизликни ёктиради, тўсиқларни хушламайди. Адабиёт учун ҳар қандай ҳужжат, қоғозлардан устун ҚАЛБ ҲАҚИҚАТИ мавжуд. У инсон фитратига таянади, шунга ишонади. Ҳуқуқда мажбурият тушунчаси турса, адабиёт хурриятни ёқлайди. Ҳуқуқ каби адабиётда ҳам адолат асосий мақсад. Лекин адабиётнинг адолати ҳуқуқ талқинидаги адолатдан фарқланади. Адабиёт инсоннигоҳини ашёлардан аслга, сабабдан моҳиятга қаратади. Ҳуқуқ эса ашёлар, ходисалар доирасида иш кўради. Эҳтимол, шу боис ҳам жаҳон тан олган Мишель Монтен, Оноре де Бальзак, Виктор Гюго, Вильям Шекспир, Хайнрих Хайне, Франц Кафка, Лев Толстой каби шахслар ҳуқуқшунос бўла туриб адабиётни танладилар, номлари адабиёт орқали танилди.

Бугун ҳам деярли кўпчилик қоғоз-ҳужжатлар билан боғлиқ муаммога дуч келса, беҳос “Қоғозбозликни йўқ кўргали кўзим, Қуриб кетмайдими ҳар қандай қоғоз” (Маяковский) сатрларини ёдга олади. Ёки асримиз бошида битилган “Адвокатлик осонми?” (Абдулла Авлоний), мустақилликдан сўнг ёзилган “Миллатчининг жазоси” (Хайриддин Султонов) асарларини хотирдан ўтказади. Бу каби асарлар адабиётда ҳам ҳужжатлар (ташкилий, маълумот-ахборот, фармойиш ва хизмат ёзишмалари каби) масаласи эътибордан четда қолмаганини, бу бора-

да адабиётнинг ўз сўзи, қараши ва талқини борлигини кўрсатади. Айниқса, ҳужжатларнинг бир тури бўлган хат адабиётда алоҳида адабий-эстетик ҳодиса экани ва шу асосда Шарқ адабиётда нома, мактубот, муншаот, Ғарб адабиётда эпистоляр жанрлари юзага келгани кенг тадқиқ этилган [2; 5; 7]. Алишер Навоийнинг “Муншаот”, Гётеннинг “Ёш Вертернинг изтироблари”, Достоевскийнинг “Камбағаллар” каби бир қатор асарлар айнан хатлардан ташкил топгани бизга маълум. Ёки ўзбек романчилигининг нодир намунаси “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён”дан хат-ҳужжатлар чиқариб ташланса, асарнинг сюжет тизими, мазмун ва бадиияти қай ҳолга келади? Хусусан, мактубларсиз “Ўткан кунлар руҳсиз ва ғариб бўлиб қолади.

Жаҳон адабиётининг энг йирик вакиллари ижодини кузатсак, қоғоз-ҳужжатлар асар тизими воқеалар ривожига, қаҳрамон ҳаёти, руҳияти, ички оламини ёритишда ўзига хос ўрин тутганини кўрамиз. Ва бу асарларда бош қаҳрамон тақдири, ҳаётининг ўзгаришига аксар ҳолларда хат, тилхат, фармон, васиятнома, телеграмма, шартнома, васиқа каби ҳужжатлар сабаб этилади. Ўзига хос бадиий вазифа бажарувчи бу ҳужжатлар мазмуни, қўлланиш мақсадига қараб китобхонга асар ғоясини англашга, ёзувчининг ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-маънавий қарашларини билиш, қолаверса, маълум бир давр ҳаётининг ҳуқуқий ҳаёти хусусида ҳулоса чиқаришга ёрдам беради. Биргина кичик ҳужжат (5-6 гапдан иборат!) воситасида ҳуқуқ оламининг катта ҳақиқатлари очилади. Масалан, инглиз драматурги Вильям Шекспирнинг “Венеция савдогари” драмаси воқеалари вексель – қарз хати, қарздорнинг қарзни белгиланган муддатда тўлаш тўғрисида берган ҳужжати [8: 172] асосига қурилган. Асарда судхўрлик билан шуғулланувчи яҳудий Шейлокнинг ғайриоддий талаб асосида, яъни қарз вақтида қайтарилмаса, қарздорнинг танасидан бир фунт гўшт кесиб олиш шарти билан Антониога қарз бериши ва бу ҳужжатнинг нотариус томонидан тасдиқланиши, қарз вақтида қайтарилмагач, ишнинг судда кўрилиши тасвирланган. Юридик фанлари доктори, профессор А.Саидов судхўр ва савдогар ўртасидаги векселли қарз – танадан кесиб олинадиган бир фунт гўшт билан тўлаш ҳуқуқи асосида юзага чиққан суд баҳси орқали Шекспир буюк оламшумул жараён: соф ҳуқуқий онгнинг амалда бўлган қонунчилиқни ва одил судловни қамраб олган мудҳишлик устидан ғалабасини тасвирлаганини қайд этади ва бу бир судлов жараёнининг эмас, балки умуман, ҳуқуқ тарихининг ғалабаси эканини эътироф этади [7:92]. Ҳақиқатан ҳам, биргина қарз тўлаш ҳуқуқи (вексель) воситасида драматург ҳуқуққа доир қуйидаги муаммоларни ёритган:

а) Венециянинг судхўрликка доир амалдаги қонунлари қонуний тарзда фуқаролар эркига раҳна солаётгани (судхўрликка қонуний рухсат берилгани Антонио каби эркин шахсларнинг бировга қарам бўлиб қолишини, эрки ихтиёридан кетишини ифодалаган);

б) илгари қабул қилинган қонун нормалари билан бугунги ҳуқуқни баҳолаб бўлмаслигини (қонунлар ҳам давр билан ўзгариши мумкин);

в) қонун нормалари ахлоқ қоидаларидан ташқари бўлмаслиги (одам танасидан бир фунт гўшт кесиб олиш ғайриахлоқий, лекин бу ҳолат нотариус томонидан тасдиқланган);

г) ҳуқуқни англаш, унга хизмат қилиш жинсга қараб эмас, ақл ва тафаккур, билим, қонунни тушуниш ва шарҳлаш иқтидорига боғлиқлиги (дож ва сенаторлар ҳал этолмаган муаммони Порция – ёш бир қиз ҳал этади);

д) қонуннинг икки томони борлиги ва унда доимо мурувват йўли бўлиши (адвокат Порция вексел матнидан Шейлокка қарши далил ўлароқ фойдаланади).

Кўринадики, биргина бадиий деталь – ҳужжатга ёзувчи нозиқ ишора ва топқирлик билан шахс, жамият, дин, ахлоқ, ҳуқуқ борасидаги қарашларини сингдирган. Ҳуқуқий онг деган долзарб масалага эътибор қаратган.

Француз адиби Александр Дюманинг “Граф Монте-Кристо” романида ҳам ҳужжатлар ва

тақдирлар гўё кўринмас иплар билан ўзаро бирлашиб кетган. Мазкур асар ўзининг драматизми, хаёлий, лекин ўта ишонарли, фавқуллодда ва кутилмаган воқеа-ҳодисаларга бойлиги билан ажралиб туради. У инсон матонати, сабри, бардоши, яшашга бўлган интилиши, азалий эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги кураш, дин, иймон, эътиқод ва ишонч, муҳаббат ва садоқат ҳақидаги ўзига хос асар. Унда содда, ишонувчан, қалби муҳаббат билан лиммо-лим бўлган ёш Эдмоннинг адолатсизлик натижасида умрбод қамокқа ҳукм этилиши, бироқ Яратганнинг иродаси билан омон қолиб, билим, бойлик, шуҳрат ва мартаба эгаси Граф Монте-Кристо сифатида жамиятга қайтиши ва унга нисбатан қилинган адолатсизлик учун интиқом олиши тасвирланади. Асарда оддий деб қаралган қоғозларнинг инсон тақдири, унинг қисматида не чоғли ўрин тутиши, кези келганда жамиятда инсон омилидан кўра қоғознинг “тош босиши” яширин тарзда ошкор этилган. Айтиш мумкинки, асардаги турли-туман ҳужжат (кичик детал) лар муаллифнинг улкан ғояларини ёритишда бир восита бўлган. Ёзувчи бутун асарни қоғоз-ҳужжатлар йўриғига кўра бошқаради. Унда жамиятда ўлим ва тириклик, муҳаббату шуҳрат, бурч ва ишонч – барчаси қоғозларга қараб ҳал этилиши ҳақидаги аччиқ ҳақиқат қаламга олинган. Бу билан олам гултожи, бутун яратиқлар шарифи – инсоннинг ўзи, мавжудлиги, қалби қоғоз-ҳужжатлар соясида қолгани киноя этилган. Асардаги ҳар бир ҳужжат ўқувчини бир қаҳрамон тақдирига юзлаштиради. Қаҳрамонлар кўз ёшию изтиробига ҳам, шодлигию қайғусига ҳам, мағрурлигию хорлигига ҳам ҳужжат сабаб этиб кўрсатилади. Айтиш керакки, ҳужжатлар асар системасида у қадар кўзга ташланмайди, лекин улар воқеалар баёни ҳодисалар тафсилотида кичик мурватчалардек асосий ишни бажарган, бутун ҳаракатни таъминлаган.

“Граф Монте-Кристо”да сиёсий хат, махфий маълумот хат, телеграмма, илтимоснома, маълумотнома, васиқа, ариза, васиятнома, шартнома, таклифнома каби бир неча хил ҳужжатлар баъзан матни билан тўлиқ ҳолда, баъзан мазмуни ёки ҳужжат номигина келтирилганини кўрамиз. Муаллиф учун тақдирлар ва қоғозлар муаммоси бош мақсад эканини асарнинг баъзи қисмларига “Васиятнома”, “Протокол”, “Айбнома”, “Никоҳ шартномаси” [4:13,202,459,603] каби ҳужжат номлари сарлавҳа қилиб олингани ҳам тасдиқлайди. Жумладан, бош қаҳрамон ҳаёти мисолида ҳужжат-қоғозлар фаолиятига назар солайлик.

Романнинг бошланишидаёқ марҳум капитан Леклернинг васиятини бажариш мақсадида Элба оролига маршал Бертранга капитаннинг хатини этган Эдмон Дантес ихтиёрсиз “қоғозлар олами”га тушиб қолади. Ўша ерда маршалнинг Парижнинг Кок-Эрон кўчасида истиқомат қилувчи Нуартье жанобларига етказиш учун Эдмонга берган хати эса барча кўнгилсизликларнинг сабабчиси бўлади. Сўнгроқ Кадрус ковокхонасида Данглар ва Фернаннинг “тахт ва дин мухлиси” ўлароқ қироллик прокурорига ёзган махфий маълумот хати асосида Эдмон никоҳ кунда ҳибсга олинади. Қироллик прокурори ёрдамчиси Де Вильфорнинг “Эдмон Дантес. Ашаддий бонапартчи: узурпаторнинг Элба оролидан қайтишида фаол қатнашган. Қаттиқ сир сақлансин, доимий назорат остида тутилсин” [3:157] деган кўрсатмасига кўра Иф қалъасига сиёсий махбус сифатида умрбод қамокқа ҳукм қилинади.

Иф қалъасида тутинган отаси, раҳнамо ва ҳомийси ақл ва заковатда тенгсиз аббат Фариа неча йиллар ўрганиб, охири сирини топган васиятномасини Эдмонга беради. Васиятномада кардинал Спада жияни Гвидо Спадага Монте-Кристо оролидаги ғорга яширган олтин, ёмбиклар, тангалар, қимматбаҳо асл тошлар ва олмосларини мерос қилиб қолдираётгани баён этилган эди. Бу ҳужжат Эдмон учун 14 йил чеккан изтироблари, қалб оғриқларига малҳам, адолатсизликка қарши курашиш, қасос олиш имкони бўлади ва қамокдан қочгач, у шу бойликлар эгасига айланади. Эдмон адолатни тиклашда ёлғон йўлидан бормайди. Бўхтон ва сохта маълумот орқали қамалган қаҳрамон ўз душманларининг жиноятларини қонуний асос – ҳақиқий

хужжатлар билан фош этади. Қироллик прокурори Вильфор ўзининг ноқонуний фарзандини тириклайин кўмгани, Дангларнинг биржадаги ғайриқонуний ишлари, Фернаннинг хоинлиги, яъни Турк султонининг хотини ва қизи Гайдени кулфуруш Ал-Коббирга 400 минг франкка сотгани ҳақидаги хужжатларга таяниб адолатли қасос олади.

Умуман, асарда тақдирлар қоғозлар ва қоғозлар тақдирлар билан боғланиб, қаҳрамонлар гоҳ ғалаба, гоҳ мағлубият, гоҳ ўлим, гоҳ нажотга мушарраф бўлиши асарнинг реал ҳаёт ҳақиқатига мослигини кўрсатади. Ёзувчи учун хужжатлар бир бадий восита, ўша давр Француз жамияти, айниқса, ҳуқуқ тизими хусусидаги қарашларини айтиш усули бўлган. Бу асар орқали инсон тақдири фақат хужжат-қоғозларга биноан ҳал этилар экан, у жамиятда ёлғон ва адолатсизликлар бўлиши, бунинг оқибатида эса қасос, норозилик, кураш юзага келиши уқтирилган. Қолаверса, хужжатларга тобеланиб қолиш доимо адолатни юзага чиқарамаслиги, қалб ҳақиқатларининг унутилишига сабаб бўлиши кўрсатилган. Энг муҳими, асарда илгари сурилган – Яратган иродасига қарши бориш (Аббат Фариа айтганидек: “Жамият қонунлар эмас, табиат қонунлари бизга қон тўкишни, одам ўлдиришни тақиклаб қўйган” [3:188]) инсонни ўзлигидан айиради, деган улуғ ғояни ёритишда хужжат-қоғозлар ҳам ўзига хос бадий восита сифатида ўрин тутган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Жамиятда ҳуқуқий тафаккурни юксалтириш концепсияси. <https://www.lex.uz/docs/4149765>
2. Аҳмедова Ш. Мактубот ва адабий танқид Тошкент: Фан, 2005. – 100 б.
3. Дюма Александр. Граф Монте-Кристо / роман. Биринчи китоб. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2017. – 798 б.
4. Дюма Александр. Граф Монте-Кристо / роман. Иккинчи китоб. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2017. – 696 б.
5. Жамолова М. Ўзбек адабиётида нома жанри. Тошкент: Фан, 1992. – 114 б.
6. Саидов А. Шекспир ва юриспруденция. –Тошкент: Ўзбекистон, 2011. –168 б.
7. Тоғаев О. Публицистика жанрлари Тошкент: Ўқитувчи, 1976. – 180 б.
8. Шекспир В. Венеция савдогари. Сайланма. Уч жилдлик. 3-жилд. –Тошкент: Фан, 2008. – 604 б.